

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

Β' ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

ΟΙ ΣΕΡΡΕΣ

ΚΑΙ Η
ΠΕΡΙΟΧΗ
ΤΟΥΣ

ΑΠΟ ΤΗΝ
ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ
ΜΕΧΡΙ ΤΗ
ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ

Α' ΤΟΜΟΣ

ΣΕΡΡΕΣ 2013

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΗ

**ΠΡΟΣΔΟΚΙΕΣ ΚΑΙ ΟΡΙΑ ΣΤΗΝ ΕΦΑΡΜΟΓΗ
ΤΗΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΣΤΟ ΝΟΜΟ ΣΕΡΡΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ**

Εισαγωγή: Η περίοδος 1912-22

Ο νομός Σερρών προσαρτήθηκε στο ελληνικό κράτος μετά τον τερματισμό του Β΄ Βαλκανικού Πολέμου και τη ρύθμιση των συνόρων σύμφωνα με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου (1913)¹. Η διοικητική ενσωμάτωσή του πραγματοποιήθηκε σε μια από τις κρίσιμότερες δεκαετίες λόγω του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου και των εσωτερικών πολιτικών γεγονότων που οδήγησαν τη χώρα στον Εθνικό Διχασμό².

Κατά τη δεκαετία 1912-1922 η περιοχή της Ανατολικής Μακεδονίας βρέθηκε στο επίκεντρο των εθνικών διεκδικήσεων των Βαλκανικών κρατών και των πολεμικών συγκρούσεων και υπέστη τις καταστροφικές τους συνέπειες σε κάθε επίπεδο της κοινωνικής, δημογραφικής και οικονομικής της δομής. Μαζικές μετακινήσεις πληθυσμών έλαβαν μέρος μετά τους Βαλκανικούς πολέμους, καθώς κάτοικοι της ευρύτερης γεωγραφικής περιοχής των Βαλκανίων από κάθε εθνοπολιτισμική ομάδα που βρέθηκαν στη δίνη των γεγονότων αναγκάστηκαν να μετακινηθούν προς τα εθνικά τους κέντρα. Δεκάδες χιλιάδες Τούρκοι (μεταξύ 120.000-150.000) και είκοσι χιλιάδες Βούλγαροι εγκατέλειψαν τα εδάφη της Οθωμανικής Μακεδονίας. Συγχρόνως πενήντα τέσσερις χιλιάδες Έλληνες από τις περιοχές που περιήλθαν

---

1. Η συνοριακή γραμμή Ελλάδας Βουλγαρίας, από το όρος Μπέλες μέχρι τις εκβολές του Νέστου, ρυθμίστηκε από τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου, με την οποία παραχωρήθηκαν στη Βουλγαρία οι περιφέρειες Άνω Τζουμαγιάς, Στρωμνίτσας, Μελενίκου, Νευροκοπίου και Ραζλογίου και η περιοχή ανατολικά του Νέστου πλην της Καβάλας. Τα ελληνοσερβικά σύνορα είχαν ρυθμιστεί με διμερή συνθήκη (1913) με την οποία περιήλθαν στη Σερβία οι περιφέρειες Μοναστηρίου, Γευγελής και Δοϊράνης, D. Dakin, *The Unification of Greece 1770-1923*, Λονδίνο 1972, σσ. 199-200.

2. Η διαφωνία μεταξύ του βασιλιά Κωνσταντίνου και του πρωθυπουργού Ελευθερίου Βενιζέλου για τη συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο με τις δυνάμεις της Entente, οδήγησε στην παραίτηση του Βενιζέλου το 1915, την απόβαση της Entente στη Θεσσαλονίκη, την κατάληψη της Ανατολικής Μακεδονίας από τον Στρυμόνα μέχρι το Νέστο από τα Γερμανο-βουλγαρικά στρατεύματα, το κίνημα της Εθνικής Αμύνης, την προσωρινή κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης υπό τον Ε. Βενιζέλο (Σεπτ. 1916), την παραίτηση του βασιλιά και την εκ νέου ανάληψη της εξουσίας από το κόμμα των Φιλελευθέρων και την είσοδο της Ελλάδος στον πόλεμο.

στη Βουλγαρία και τη Σερβία και μετά τους νεοτουρκικούς διωγμούς του 1914 στη Μικρά Ασία και την Θράκη άλλοι εκατόν είκοσι δύο χιλιάδες Έλληνες πρόσφυγες κατέφυγαν στη Μακεδονία³. Στο νομό Σερρών εγκαταστάθηκαν 21.306 άτομα σε 76 εγκαταλειμμένα χωριά και σε δημόσια κτήματα⁴. Η Κυβέρνηση των Φιλελευθέρων ίδρυσε την *Κεντρική Επιτροπή Προσφυγικής Αποκαταστάσεως Μακεδονίας* με έδρα τη Θεσσαλονίκη και με τους νόμους του 1914 και 1915 παραχώρησε γαίες και οικονομικές διευκολύνσεις στους πρόσφυγες προβαίνοντας για πρώτη φορά σε θεσμική αλλαγή του καθεστώτος που ρύθμιζε τις έγγειες σχέσεις στην περιοχή.

Μετά την είσοδο της Βουλγαρίας στον πόλεμο, η Ανατολική Μακεδονία από τον Στρυμόνα μέχρι το Νέστο καταλήφθηκε το καλοκαίρι του 1916 από τα Γερμανοβουλγαρικά στρατεύματα που προκάλεσαν εκτεταμένες καταστροφές στην ύπαιθρο. Όλος ο ανδρικός πληθυσμός των περιοχών της κοίτης του Στρυμόνα, 36.000 άτομα περίπου, μεταφέρθηκαν αιχμάλωτοι στη Βουλγαρία, σε τάγματα εργασίας, ενώ χιλιάδες άλλοι κάτοικοι που βρέθηκαν στην ελληνική πλευρά του μετώπου κατέφυγαν στην Κεντρική και Δυτική Μακεδονία. Μετά τη λήξη του πολέμου (1918) και την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών (1919) όσοι από τους βιαίως μετακινήθεντες ελληνικούς πληθυσμούς επιβίωσαν πήραν το δρόμο της επιστροφής προς τις πατρίδες τους.

Την επομένη του πολέμου η εγκατάσταση των κατοίκων και η επαναλειτουργία της οικονομικής ζωής στο νομό Σερρών ήταν εξαιρετικά δύσκολη, καθώς από τους 271 αγροτικούς οικισμούς στο σύνολο του νομού, οι 84 είχαν καταστραφεί εντελώς ενώ άλλοι 42 ήταν ημικατεστραμμένοι⁵. Το πρόγραμμα ανοικοδόμησης της Ανατολικής Μακεδονίας που σχεδιάστηκε από μία ειδική υπηρεσία, που συστάθηκε το 1919 με πρωτοβουλία του υπουργού Συγκοινωνιών Αλέξανδρου Παπαναστασίου και ήταν υπό την εποπτεία του, δεν μπόρεσε να υλοποιηθεί λόγω της εκλογικής ήττας των Φιλελευθέρων το Νοέμβριο του 1920⁶. Όταν μετά τη Μικρασιατική κατα-

3. Α. Α. Πάλλη, *Στατιστική Μελέτη περί των φυλετικών μεταναστεύσεων Μακεδονίας και Θράκης κατά την περίοδο 1912-1924*, Αθήνα 1925.

4. Η μαζικότερη εγκατάσταση ήταν αυτή των Ελλήνων από το Μελένικο που εγκαταστάθηκαν στο Σιδηρόκαστρο.

5. Οι 30 από τους 70 οικισμούς στην υποδιοίκηση Σερρών και οι 40 από τους 83 στην υποδιοίκηση Σιδηροκάστρου είχαν ισοπεδωθεί, ενώ στην υποδιοίκηση Νιγρίτης 35 από τους 73 οικισμούς ήταν ημικατεστραμμένοι και 6 κατεστραμμένοι. Στην επαρχία Ζίχνης η οποία είχε πληγεί λιγότερο σε σύνολο 45 οικισμών υπήρχαν 8 κατεστραμμένοι και 6 ημικατεστραμμένοι οικισμοί, βλ. Κική Καυκούλα, «Μεταμορφώσεις του αγροτικού χώρου: ο εποικισμός της Ανατολικής Μακεδονίας κατά τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα», στο *Ο Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγουνόμοι στην Ελλάδα, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου*, Αθήνα 1999, σσ. 259-300, ιδιαίτερα τον Πίνακα 2, σ. 267.

6. Η κυβέρνηση του Λαϊκού κόμματος κατήργησε ουσιαστικά την υπηρεσία και ίδρυσε τον επόμενο χρόνο την Προσωρινή Γενική Διεύθυνση για τους πρόσφυγες η οποία δεν

στροφή έφτασαν οι πρόσφυγες στο νομό Σερρών δεν είχε αποκατασταθεί η οικονομική δραστηριότητα στην ύπαιθρο και το πρόβλημα της στέγασης παρέμενε άλυτο⁷.

Προσδοκίες

Η προσάρτηση των βορείων επαρχιών από το ελληνικό κράτος δημιούργησε προσδοκίες για αύξηση της παραγωγής του πρωτογενούς τομέα που είχε πρωτεύουσα σημασία για την εθνική οικονομία, λόγω της σημαντικής αύξησης των καλλιεργούμενων και καλλιεργήσιμων εκτάσεων της Μακεδονίας. Η Μακεδονία, ωστόσο, ήταν από παραγωγικής απόψεως πιο καθυστερημένη από την Θεσσαλία κατά τον χρόνο της προσάρτησής της, όπως τεκμηριώνουν πολλές μελέτες και εκθέσεις της εποχής. Στα πεδινά τμήματα, που χαρακτηρίζονταν από χαμηλή πληθυσμιακή πυκνότητα, επικρατούσαν οι μεγάλες ιδιοκτησίες (τσιφλίκια), ενώ εκτεταμένες ελώδεις εκτάσεις χρησιμοποιούνταν ως λειμώνες, χειμαδιά από τη μετακινούμενη ημι-νομαδική κτηνοτροφία. Στα τσιφλίκια η καλλιέργεια γινόταν με το κολλιγικό σύστημα και στις περισσότερες περιοχές ήταν σε ευρεία χρήση το ξύλινο ησιόδειο άροτρο από τα γεωργικά εργαλεία. Πολλές εύφορες εκτάσεις παρέμεναν ανεκμετάλλευτες ή είχαν χαμηλή απόδοση λόγω της απουσίας και της αδιαφορίας, ως επί το πλείστον, των ιδιοκτητών. Οι τελευταίοι από έλλειψη κεφαλαίου ή γνώσεων δεν είχαν ενδιαφέρον για επενδύσεις και τεχνολογικές βελτιώσεις, εκμεταλλεύονταν τους κολλίγους και εκείνοι, επειδή δεν είχαν περιθώρια κέρδους, εργάζονταν μόνο για τη συντήρησή τους⁸. Εκτός από τον αντιπαραγωγικό χαρακτήρα του έγγειου καθεστώτος οι γαιοκτήμονες, μια κοινωνική ομάδα που διέφερε από την αριστοκρατία γης στη Δύση, παρέμεναν προσκολλημένοι στον αναχρονιστικό τρόπο εκμετάλλευσης της γης και δεν επιδίωξαν να ενισχύσουν με μέτρα τη σημασία της μεγάλης ιδιοκτησίας⁹.

Ο κάμπος των Σερρών λόγω των τοπογραφικών και υγειονομολογικών χαρακτηριστικών του ήταν αραιοκατοικημένος. Ο Στρυμόνας πλημμύριζε συχνά και σε μεγάλη έκταση τα πεδινά τμήματα και η ελονοσία μάστιζε

προχώρησε σχεδόν κανένα από τα σχέδια που είχαν εκπονηθεί. Εξαίρεση αποτέλεσε ο οικισμός της Ηράκλειας, πρώην Τζουμαγιάς, βλ. Κ. Καυκούλα, *Η ιδέα της κηπούπολης στην ελληνική πολεοδομία του Μεσοπολέμου*, Διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 1990.

7. Ο πληθυσμός του νομού το 1922, και μετά την αναχώρηση των περισσότερων Μουσουλμάνων και Βουλγάρων ήταν περίπου 112,135 άτομα, ό.π.

8. Ενδεικτικά αναφέρουμε τη μελέτη του γεωπόνου Π. Α. Δεκάζου, *Αι Γεωργικαί Σχέσεις της Μακεδονίας*, Μέρος Α', Αθήνα, 1914 που ήταν Επιθεωρητής Γεωργίας στη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας μετά το 1913.

9. Μπ. Αλιβιζάτου, *Η μεταπολεμική εξέλιξις της ελληνικής γεωργικής οικονομίας και η επ' αυτής επίδρασις της αγροτικής πολιτικής*, Αθήνα, 1935, σ. 18.

την περιοχή με αποτέλεσμα οι κάτοικοι να προτιμούν για εγκατάσταση τα λιγότερο εύφορα αλλά πιο υγιεινά μέρη. Η πλειονότητα της γης στον κάμπο ήταν στην κυριότητα λίγων τσιφλικούχων, ενώ οι μεγαλύτερες εκτάσεις παρέμεναν χέρσες και χρησιμοποιούνταν ως βοσκές κυρίως μεγάλων ζώων, αγελάδων, βοών, βουβάλων και ίππων.

Οι αρχαϊκές αγροτικές δομές που επικρατούσαν στις νέες επαρχίες, η χαμηλή πυκνότητα του πληθυσμού στα πεδινά και το γεγονός ότι, παρά την υπεροχή του ελληνικού στοιχείου, αποτελούνταν από ένα μωσαϊκό εθνικών και εθνο-πολιτισμικών ομάδων και θρησκειών, θα συνδέσουν τις προτάσεις για την αξιοποίηση του παραγωγικού πλούτου των Νέων Χωρών με τον εποικισμό και τον αγροτικό εκσυγχρονισμό. Ο εποικισμός των προσφύγων και γηγενών στις Νέες Χώρες ήταν, όπως έχει γράψει ο Α. Σίδερις, το πιο σπουδαίο εγχείρημα σε μια από τις πιο κρίσιμες περιόδους της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας¹⁰. Ήδη από την περίοδο των βαλκανικών πολέμων οι Φιλελεύθεροι και οι ειδικοί του αγροτικού χώρου (νομογεωπόνοι, τεχνικοί, μηχανικοί κ.α.) θεωρούσαν ότι η ενίσχυση του ελληνικού στοιχείου στις νεοπροσαρτηθείσες επαρχίες της Μακεδονίας, η «πύκνωση του Ελληνικού πληθυσμού», όπως ανέφεραν όλοι τότε, είχε εξαιρετική σημασία στη δεδομένη ιστορική συγκυρία. Ο εποικισμός των βορείων επαρχιών με Έλληνες γεωργούς θα ήταν διπλά ωφέλιμος από εθνική άποψη, εφόσον θα εξασφάλιζε τα εργατικά χέρια για την επέκταση της καλλιέργειας σε ανεκμετάλλευτες γαίες και θα συνέβαλε στην ενίσχυση του ελληνικού στοιχείου¹¹.

Η κυβέρνηση Βενιζέλου ήδη από το 1913 συνέστησε την Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων Μακεδονίας –Θράκης, ειδικό Τμήμα Γεωργίας στη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας και ανέθεσε σε γεωπόνους και νομικούς τον σχεδιασμό ενός προγράμματος για τη γεωργική αποκατάσταση των προσφύγων των βαλκανικών πολέμων στις πρόσφατα προσαρτηθείσες επαρχίες του βορειοελλαδικού χώρου. Την ίδια χρονιά με νομοθετικό διάταγμα θα απαγορευθούν οι δικαιοπραξίες στις Νέες Χώρες ώστε να εξασφαλιστούν τα δικαιώματα του δημοσίου επί των εγκαταλελειμμένων κτημάτων και να αποφευχθεί ο κίνδυνος να επαναληφθεί ό,τι είχε γίνει στη Θεσσαλία. Μετά την προσφυγή κατά την περίοδο 1913-1919 στη Μακεδονία 120 χιλιάδων Ελλήνων από τη Θράκη, την Ιωνία, τον Πόντο και τον Κάυκασο το ζήτημα του εποικισμού και της αποκατάστασης των προσφύγων ήταν επείγουσας

10. Αθ. Σίδερις, *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξασαν εκατονταετία (1833-1933)*, Αθήνα, έκδοσις Κ. Σ. Παπαδογιάννη, 1934, σ. 204.

11. Κ. Άμαντου-Κ. Δ. Καραβίδα-Ν. Η. Αναγνωστόπουλου, *Η πύκνωση των αγροτικών μας πληθυσμών και τα μέσα της επιτυχίας αυτής*, Παράρτημα Γεωργικού Δελτίου (Απρίλιος 1927, Γεωπονική Βιβλιοθήκη αρ. 14, Έκδοση Ελληνικής Γεωργικής Εταιρείας, Αθήνα 1927. Βλ. επίσης τη συζήτηση γύρω από αυτά τα ζητήματα στο *Αγροτική Οργάνωσις*, Επιθεώρησης Αγροτικής Οικονομίας και Γεωργικής Πολιτικής, Α΄ έτος, Αθήνα, 1919-, αρ. 1-5.

σημασίας και στενά συνδεδεμένο με τις εθνικές επιδιώξεις: την ενίσχυση του ελληνικού στοιχείου στις Νέες Χώρες, όπου κατοικούσαν συμπαγείς μειο-νοτικές εθνοτικές ομάδες και την αύξηση του εθνικού πλούτου μέσω της γεωργικής παραγωγής εφόσον με τους πρόσφυγες είχαν εξασφαλιστεί και τα εργατικά χέρια. Το δεύτερο εγχείρημα, ωστόσο, το καθιστούσε ιδιαίτερα δύσκολο το γεγονός ότι το μεγαλύτερο μέρος των αγροτικών γαιών στις Νέες Χώρες ανήκε στους Μουσουλμάνους, που κατοικούσαν σε 202 από τα 328 εγκαταλεημένα χωριά και τσιφλίκια της Μακεδονίας στα οποία έγινε εγκατάσταση προσφύγων (σε άλλα 92 κατοικούσαν Βούλγαροι και 34 χωριά ήταν μεικτά).

Η προσωρινή κυβέρνηση Θεσσαλονίκης από τους τελευταίους μήνες του 1916 θα ασχοληθεί συστηματικά με τη σύνταξη του πρώτου αγροτικού νόμου, του 1072, που θα ψηφισθεί το 1917 μετά την επιστροφή της κυβέρνησης στην Αθήνα και θα αποτελέσει τη βάση για την αγροτική μεταρρύθμιση, τον μετασχηματισμό του εγγείου καθεστώτος και τη δημιουργία μέσα στην επόμενη δεκαετία μικροϊδιοκτητών καλλιεργητών καθ' όλη την επικράτεια¹². Την κατάργηση των τσιφλικιών στις Νέες Χώρες και την παραχώρηση της γης για εκμετάλλευση στους ακτήμονες αγρότες και τους πρόσφυγες υποστήριζαν με συνέπεια οι γεωπόνοι και τεχνικοί, οι ειδικοί του αγροτικού χώρου, που τόνιζαν πόσο αναγκαία για τη γεωργική πρόοδο της χώρας ήταν η απαλλοτρίωση των μεγάλων τσιφλικιών που καταλάμβαναν το μεγαλύτερο μέρος των εύφορων πεδιάδων και η διανομή τους στους καλλιεργητές, το κύριο όργανο της αγροτικής παραγωγής και του εθνικού πλούτου. Οι γεωπόνοι σε όλη τη μεσοπολεμική περίοδο προσπάθησαν να διαδώσουν νέες καλλιεργητικές μεθόδους και τη χρήση τεχνικών που ήταν άγνωστες στις περισσότερες περιοχές των Νέων Χωρών¹³.

Το 1920 ο Ι. Σ. Παπαδάκης, Διοικητής της Γεωργικής Τραπέζης Μακεδονίας και Ηπείρου, τόνιζε πόσο αναγκαία ήταν η στροφή των επιχει-

---

12. Για τα προσφυγικά κύματα της προ του 1922 περιόδου, βλ. Ν. Ανδριώτη, «Η πρώτη προσφυγιά. Ελληνικές προσφυγικές μετακινήσεις, 1906-1922», στο Β. Παναγιωτόπουλου (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 6ος, *Η εθνική ολοκλήρωση (1909-1922)*, Τα Νέα-Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σσ. 95-104 και Ε. Κοντογιώργη, «Πληθυσμιακές μεταβολές στην Ανατολική Θράκη (1911-1923). Ελληνικές Κοινότητες των Εκκλησιαστικών επαρχιών Γάνου-Χώρας και Μυριοφύτου Περιστάσεως», *Πρακτικά του Συμποσίου Όψεις του Μικρασιατικού Ζητήματος. Ιστορική Θεώρηση και Προεκτάσεις*, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 57-85. Για τα τσιφλίκια βλ. Κ. Φωτιάδη, «Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία», στο Ι. Κολιόπουλου, Ι. Μιχαηλίδη (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία. Από την τραγωδία στην εποποιία*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών - Μίλητος, Αθήνα, 2009, σ. 51. Για τον αγροτικό νόμο 1072/1917, βλ. Σίδερι, ό.π., σσ. 155-7 και 171-4.

13. Δ. Παναγιωτόπουλου, «Αγροτική Οικονομία. Αναπτυξιακές στρατηγικές στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο», στο Βασ. Παναγιωτόπουλου (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 7ος, *Ο μεσοπόλεμος 1922-1940. Από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4ης Αυγούστου*, Τα Νέα-Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σσ. 159-168

ρηματιών από την Παλαιά Ελλάδα προς τις επαρχίες της Μακεδονίας και ο εποικισμός. Το ζήτημα αυτό, που απασχολούσε τους ιθύνοντες από τα πρώτα χρόνια της ενσωμάτωσης των βορείων επαρχιών, διατυπώθηκε με ιδιαίτερη έμφαση μετά την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών και την παλλινόστηση των ελληνορθόδοξων Οθωμανών υπηκόων στις αρχικές τους κοιτίδες. Η εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών δυνάμεων της Μακεδονίας προϋπέθετε την αύξηση των εργατικών χεριών μέσω της υλοποίησης του εποικισμού - που είχε ξεκινήσει από τα μέσα της δεκαετίας του 1910 με τη διανομή γαιών στους πρόσφυγες από την Ανατολική Θράκη, τον Πόντο και τον Καύκασο - με αγρότες από την Παλαιά Ελλάδα. Έγραφε χαρακτηριστικά ο Παπαδάκης: «Αι εκτάσεις τας οποίας η Μακεδονία προσφέρει εις τον γεωργόν προς καλλιέργειαν είναι απέραντοι, τόσον αι καλλιεργούμεναι ήδη όσον και εκείναι αι οποίαι δύνανται να καταστήσι καλλιεργήσιμοι, αλλ' αι διατιθέμεναι εργατικά χείρες είναι ανεπαρκείς. Ο γεωργικός πληθυσμός υπήρξε πάντοτε δυσανάλογος προς τας γεωργικάς εκτάσεις της χώρας τα τελευταία δ' έτη εκ διαφόρων λόγων ηραιώθη ούτος έτι μάλλον. Την αραιώσιν ταύτην του τοπικού πληθυσμού ανεπλήρωσεν εν πολλοίς προσωρινώς η εγκατάστασις των προσφύγων και η μερίμνη της Κυβερνήσεως απασχόλησις αυτών εις την γεωργίαν, ήτις μετέβαλεν χιλιάδας στρεμμάτων χέρσων αγρών εις καλλιεργήσιμον γην και απέδωκεν εις το κράτος μέγα μέρος των δαπανών ας αντιμετώπισε τούτο δια την γεωργικήν εγκατάστασιν των εποίκων. Αλλ' η επάνοδος των προσφύγων εις τας ελευθερωθείσας πατρίδας των, θα καταστήση συν το χρόνω χέρσους τας καλλιεργηθείσας γαίας, εφόσον ο εποικισμός δεν αποτελέση κυριώτατον μέλημα του κράτους και δεν επιδιωχθή πάση θυσία η αρξαμένη και επιτυχώς διενεργουμένη πύκνωσις του γεωργικού πληθυσμού δια της εγκαταστάσεως εν Μακεδονία και της επιδόσεως αποκλειστικώς εις την γεωργίαν εποίκων εκ Πόντου και Καυκάσου και αλλαχού τουλάχιστον 80.000 ατόμων»¹⁴.

Ο Παπαδάκης ήταν βέβαιος ότι η Μακεδονική γη μπορούσε να υποδεχθεί άνετα και προς ωφέλεια του εθνικού πλούτου όχι μόνον 100.000 εποίκους γεωργούς αλλά πολύ περισσότερους και ότι ο νέος γεωργικός κόσμος θα απασχολούνταν με εντατική καλλιέργεια των αγρών. Η δε κρατική πρόσδοδος από τον φόρο της δεκάτης θα κάλυπτε τα χορηγηθησόμενα δάνεια ενώ με τον εποικισμό θα επιτυγχανόταν η «πύκνωσις του γεωργικού κόσμου», η αύξηση της κινητής και ακίνητης περιουσίας, η ανάπτυξη της γεωργίας, ο εκπολιτισμός και η μεταβολή της εθνολογικής σύστασης της χώρας¹⁵.

Μετά την εγκατάσταση της ελληνικής διοίκησης στον νομό Σερρών η

---

14. Σ. Ι. Παπαδάκη, *Αι Πλουτοπαραγωγικά δυνάμεις της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1920, σσ. 21-23

15. *Ο.π.*

εποικιστική προσπάθεια υπήρξε περιορισμένη, διατηρήθηκε ο εκτατικός γεωργοκτηνοτροφικός χαρακτήρας στην γεωργική παραγωγή, και η μόνη αλλαγή ήταν ότι περιήλθε η εκμετάλλευση των τσιφλικιών που ανήκαν σε Τούρκους μπεήδες σε Έλληνες ενοικιαστές¹⁶.

Αναπτυξιακές στρατηγικές του αγροτικού τομέα στο Μεσοπόλεμο

Στο ελληνικό κράτος η άσκηση μιας οργανωμένης αγροτικής πολιτικής με στόχο την επίλυση των κοινωνικών προβλημάτων της υπαίθρου και την ανάπτυξη του γεωργικού τομέα άρχισε μετά τη μεταφορά της προσωρινής κυβέρνησης Βενιζέλου στην Αθήνα με την ίδρυση ανεξάρτητου Υπουργείου Γεωργίας και Δημοσίων κτημάτων το 1917. Υπό το βάρος της συντριβής του Μεγαλοϊδεατισμού το 1922 και τον ξεριζωμό εκατοντάδων χιλιάδων ανθρώπων από τις πατρογονικές εστίες τους, που δημιούργησε μια πρωτοφανή ανθρωπιστική και επισιτιστική κρίση, επαναπροσδιορίστηκαν οι στόχοι των εκσυγχρονιστών. Ο εκσυγχρονισμός των αγροτικών δομών αποτέλεσε σημαντική παράμετρο στη μακρά πορεία του αστικού μετασχηματισμού της ελληνικής κοινωνίας. Στη μελέτη τους για τη Μακεδονία οι Μαυρογορδάτος και Χαμουδόπουλος αναφέρουν: «... σήμερα οφείλομεν να στηριχθώμεν εις την ανάπτυξιν και ολοκληρωτικήν εκμετάλλευσιν των πλουτοπαραγωγικών πηγών του Κράτους μας, γινόμενοι όσον δυνάμεθα παραγωγικότεροι» έχοντας επίγνωση ότι τον μεταπρατικό ρόλο του Ελληνισμού τον είχε υπερβεί η νέα γεωπολιτική κατάσταση στην ευρύτερη λεκάνη της Ανατολικής Μεσογείου¹⁷.

Σε όλη τη μεσοπολεμική περίοδο οι βενιξελογενείς ή βενιζελικές κυβερνήσεις και ο διεθνής οργανισμός της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων (Ε.Α.Π), που ανέλαβαν την υλοποίηση της αγροτικής μεταρρύθμισης και την αποκατάσταση των προσφύγων, επένδυσαν στον αγροτικό τομέα το σημαντικότερο κεφάλαιο από τα δάνεια που συνήψε η χώρα. Η Ε.Α.Π. στελεχώθηκε από τους ειδικούς του αγροτικού χώρου, τους γεωπόνους που επιδίωξαν έναν ορθολογικότερο και, επομένως, αποδοτικότερο τρόπο στην παραγωγική διαδικασία με τη διάδοση επιστημονικών τεχνικών στους καλλιεργητές, με τη σύσταση πρότυπων κτημάτων και σταθμών πειραματικής και υποδειγματικής καλλιέργειας στις απαλλοτριωθείσες γαίες των Νέων Χωρών και της Θεσσαλίας¹⁸. Κατά τη διάρκεια της τετραετούς κυβέρνησης του Ε. Βενιζέλου η προσπάθεια για οικονομική ενίσχυση και τεχνική υπο-

16. Ν. Η. Αναγνωστόπουλου, *Ο κάμπος των Σερρών. Μελέτη Συγκριτικής Γεωπονικής*, Αθήνα 1936.

17. Μ. Ι. Μαυρογορδάτου - Α. Χ. Χαμουδόπουλου, *Η Μακεδονία. Μελέτη Δημογραφική και Οικονομική*, Θεσσαλονίκη, 1931, σσ. 5-6.

18. Ch. B. Eddy, *Greece and the Greek Refugees*, London 1931 και Δ. Παναγιωτόπουλου, «Αγροτική Οικονομία. Αναπτυξιακές στρατηγικές στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο», σσ. 159-168.

στήριξη της γεωργίας, ήταν συστηματική και συνοδεύτηκε από ένα αυξανόμενο κρατικό παρεμβατισμό.

Στο νομό Σερρών, όπως και σε ολόκληρη την Μακεδονία, έγιναν θεσμικές αλλαγές και κρατικές επεμβάσεις σε όλα τα επίπεδα, με στόχο την ομογενοποίησή του και την ανάπτυξή του, στο πλαίσιο της κρατικής πολιτικής των Φιλελεύθερων για τον αστικό εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας. Οι οικονομικοί και πολιτικοί στόχοι της αγροτικής πολιτικής για τον νομό Σερρών συνδυάστηκαν με την ανταλλαγή των πληθυσμών και την αποκατάσταση των Ελληνορθόδοξων προσφύγων την αγροτική μεταρρύθμιση, και την εκτέλεση των αρδευτικών και αποξηραντικών έργων στη λεκάνη του Στρυμόνα που ήταν το σημαντικότερο παραγωγικό έργο στην περιοχή της Ανατολικής Μακεδονίας κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου.

Μέχρι το 1928 είχαν εγκατασταθεί στις επαρχίες του νομού Σερρών 36,707 οικογένειες (βλ. Πίνακα 1). Η αγροτική αποκατάσταση τόσο των προσφύγων όσο και των ακτημόνων ντόπιων γεωργών πραγματοποιήθηκε μετά την απαλλοτρίωση 178 τσιφλικιών συνολικής έκτασης 2.451.700 στρεμμάτων (μαζί με τα εδάφη που προήλθαν από την εκτέλεση των παραγωγικών έργων) τα οποία αντιστοιχούσαν στο 61,5% της συνολικής επιφάνειας του νομού (3.987.000 στρέμματα)¹⁹. Από τα εδάφη αυτά 547.000 στρέμματα χρησιμοποιήθηκαν για την ανέγερση οικισμών και τα υπόλοιπα 1.904.700 στρέμματα για καλλιέργειες και κοινοτικές βοσκές.

Οι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν κατά ομάδες και είχαν το δικαίωμα να επιλέξουν από ορισμένες κατηγορίες γαιών που τους υποδείκνυαν οι υπάλληλοι της Ε.Α.Π. την περιοχή στην οποία επιθυμούσαν να εγκατασταθούν. Σε κάθε οικογένεια χορηγήθηκε κατοικία και γεωργικός κλήρος, σπόροι, ζώα, εργαλεία, λιπάσματα καθώς και ένα χρηματικό ποσό για τη στοιχειώδη συντήρηση της οικογένειας μέχρι την πρώτη σοδειά. Οι αποκατασταθέντες αγρότες υποχρεώθηκαν να εξοφλήσουν σταδιακά τα χρέη τους για όλες τις παραπάνω παροχές με τοκοχρεωλυτικές δόσεις. Για τους κλήρους που τους χορηγήθηκαν έλαβαν προσωρινούς τίτλους (παραχωρητήρια). Οριστικούς κλήρους θα έπαιρναν όταν, μετά την καταμέτρηση των χωραφιών και την οριοθέτηση των περιουσιών των ντόπιων, θα διενεργούνταν οι οριστικές διανομές, ενώ τίτλους ιδιοκτησίας θα αποκτούσαν μετά την αποπληρωμή των χρεών τους.

Η οριστική διανομή των κλήρων στους καλλιεργητές άρχισε από το 1927. Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου, ως Υπουργός Γεωργίας στην οικουμενική κυβέρνηση, επέσπευσε τη διαδικασία της καταμέτρησης και αποτύπωσης των παλαιών ιδιοκτησιών, του σχεδιασμού και της οριοθέτησης των

---

19. Στοιχεία από Κ. Κανκούλα, «Μεταμορφώσεις», σ. 282. Το υπόλοιπο ποσοστό αποτελείται από τις λίμνες, τα ποτάμια και τους ορεινούς όγκους, καθώς και τις εκτάσεις που κατείχαν οι κάτοικοι των κεφαλοχωριών επί Οθωμανικής διοικήσεως.

κλήρων που έπρεπε να προηγηθεί των διανομών, για να οριστικοποιηθεί η αποκατάσταση των ακτημόνων και προσφύγων, να περιοριστούν οι προστριβές μεταξύ γηγενών και προσφύγων και να δοθεί κίνητρο στους μικροϊδιοκτήτες αγρότες να βελτιώσουν την παραγωγικότητα των χωραφιών τους. Σύμφωνα με τα στοιχεία της Κτηματογραφικής υπηρεσίας του Υπουργείου Γεωργίας στο νομό Σερρών οι οριστικές διανομές άρχισαν το 1929 και μέχρι το 1940 είχαν πραγματοποιηθεί 108 διανομές κλήρων²⁰. (βλ. πίνακες 3, 4). Σημαντικό τμήμα των διανομών έγινε σε 12.898 οικογένειες προσφύγων και 6.513 οικογένειες γηγενών εγκατεστημένων σε 98 οικισμούς, (67 μικτούς, 30 αμιγώς προσφυγικούς και ένα χωριό γηγενών)²¹. Στον αριθμό των γηγενών συμπεριλαμβάνονται και οι λεγόμενοι πολεμοπαθείς, 2.000 περίπου άτομα, για την εγκατάσταση των οποίων στον κάμπο των Σερρών η κυβέρνηση Βενιζέλου διέθεσε το ποσό των 25 εκατομμυρίων δραχμών²².

Το μέσο μέγεθος του κλήρου που χορηγήθηκε στους αποκατασταθέντες αγρότες στην περιφέρεια των Σερρών ήταν 30 στρέμματα στην πεδιάδα, όπου καλλιεργούνταν σιτηρά, και 20-25 στρέμματα στις λοφώδεις περιοχές, όπου γινόταν συνδυασμένη καλλιέργεια δημητριακών και καπνού. Στην περιφέρεια Σιντικής, όπου οι οριστικές διανομές είχαν σχεδόν ολοκληρωθεί μέχρι το 1930, ο βασικός κλήρος²³ ήταν 25-30 στρέμματα και παράγονταν καπνός, δημητριακά, βαμβάκι, τριφύλλια κ.α²⁴.

Με την αγροτική μεταρρύθμιση και τη δημογραφική πύκνωση των πρώην αραιοκατοικημένων περιοχών του νομού αυξήθηκαν σε σημαντικό βαθμό οι καλλιεργούμενες εκτάσεις που προηγουμένως χρησιμοποιούνταν ως βοσκές ή ήταν σε αγρανάπαυση όπως φαίνεται στα διαγράμματα 1 και 2. Για να καλυφθούν οι διατροφικές ανάγκες του πληθυσμού καλλιεργήθηκαν δημητριακά (σιτάρι, κριθάρι, αραβόσιτος, σίκαλη, σμιγός), και σε μικρότερη έκταση γεώμηλα και κηπευτικά, κυρίως όμως καλλιεργήθηκαν εξαγωγικά προϊόντα, καπνός και βαμβάκι που παρήγαγε η περιοχή από τον 18^ο αιώνα.

Η Ε.Α.Π. ενθάρρυνε την καλλιέργεια του καπνού η τιμή πώλησης του οποίου ήταν υψηλή κατά την δεκαετία του 1920, καθώς μετά τον Πρώτο

---

20. E. Kontogiorgi, *Population Exchange in Greek Macedonia. The Rural Settlement of Refugees*, Οξφόρδη 2006.

21. Όπως έχει δείξει η έρευνα της Κικής Καυκούλα.

22. E. Kontogiorgi, *ό.π.*

23. Βασικός θεωρείται ο κλήρος μιας τετραμελούς οικογένειας, βλ. Χ. Νοταρά, *Η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων*, Αθήνα 1931.

24. Το μέσο μέγεθος του κλήρου που δόθηκε στους αποκατασταθέντες αγρότες αντιπροσώπευε το ήμισυ της εκτάσεως που χορηγούνταν στους κολλίγους για καλλιέργεια στην Οθωμανική περίοδο, βλ. Γ. Παλαμιώτη, *Γεωργική Έρευνα της Μακεδονίας, ήτοι μελέτη της γεωργικής καταστάσεως, του κτηνοτροφικού πλούτου, των δασών και της βιομηχανικής παραγωγής κατά περιφέρειας*, Αθήνα 1914.

Παγκόσμιο Πόλεμο η ζήτηση του είχε αυξηθεί στις διεθνείς αγορές, ώστε οι αγρότες που είχαν λάβει πολύ περιορισμένους σε έκταση κλήρους, να εξασφαλίζουν ένα εισόδημα ικανό για να αποπληρώνουν τα χρέη τους. Για παρόμοιους λόγους επεκτάθηκε και η καλλιέργεια του αραβόσιτου στην περιοχή των Σερρών τη δεύτερη δεκαετία μετά την καπνική κρίση²⁵.

Στην επέκταση της καλλιέργειας και στην αύξηση της παραγωγής του καπνού συνέβαλαν σε σημαντικό βαθμό οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή και διέθεταν εμπειρία από τους τόπους προέλευσής τους. Με την οικονομική και τεχνική υποστήριξη της ΕΑΠ και των γεωπόνων εισήγαγαν νέες ποικιλίες και μεθόδους επεξεργασίας. Ενώ όμως η παραγωγή του καπνού αυξανόταν συνεχώς, η ζήτηση των ελληνικών καπνών άρχισε να μειώνεται ήδη από το 1926, κυρίως από τη Γερμανία που απορροφούσε το 40% των εξαγωγών. Από το 1929 εξαιτίας της ύφεσης, που ακολούθησε την παγκόσμια οικονομική κρίση, σημειώθηκε περαιτέρω μείωση των τιμών του προϊόντος που μετά το 1931 έγινε ακόμη ισχυρότερη. (Ανέκαμψε μόνο μετά το 1934 χάρη στις συμφωνίες κλήριγκ με τη Γερμανία). Οι αγρότες καπνοπαραγωγοί των Σερρών, αλλά και των γειτονικών επαρχιών της ανατολικής Μακεδονίας, αναγκάστηκαν να στραφούν στην καλλιέργεια άλλων προϊόντων, σιτηρών κυρίως. Οι αποδόσεις όμως των μικροσκοπικών τους κλήρων τους εξασφάλιζαν ένα πολύ πενιχρό εισόδημα, που κάλυπτε τις ανάγκες μιας οικογένειας μόνο για δύο μήνες²⁶. Η αύξηση του κλήρου τους με νέες γαίες κατάλληλες για την καλλιέργεια σιτηρών κατέστη τότε απαραίτητη.

Στη δεκαετία του 1920 με εξαίρεση τις εντατικές καλλιέργειες του καπνού και του βαμβακιού και την αύξηση της παραγωγής τους, οι στρεμματικές αποδόσεις των σιτηρών ήταν χαμηλές και δεν μπόρεσαν να φθάσουν στα προ του 1914 επίπεδα²⁷. Σε αυτό συντέλεσε η κρίση που παρατηρήθηκε στην ημινομαδική κτηνοτροφία της περιοχής λόγω του εποικισμού των πρώην βοσκοτόπων, καθώς επίσης και η απουσία σημαντικής αγελαδοτροφίας, που υπήρχε πριν από την αναχώρηση των Μουσουλμάνων, γιατί αποστέρησε τη γεωργική γη, κυρίως τις αροτριαίες καλλιέργειες, από τη φυσική λίπανση (κοπριά), ενώ η χρήση χημικών λιπασμάτων παρέμεινε ελάχιστη. Πολύ πιο σημαντικό ήταν το ότι η καλλιέργεια νέων εδαφών σε ελώδεις πεδινές περιοχές της λεκάνης του Στρυμόνα, που μέχρι τότε χρησιμοποιούνταν ως λειμώνες, αποδείχθηκε ιδιαίτερα προβληματική. Οι επαναλαμβανόμενες σχεδόν κάθε χρόνο πλημμύρες του ποταμού εξέθεταν σε διαρκή κίνδυνο τις καλλιέργειες, τις κατοικίες, τα κινητά πράγματα και την υγεία

25. LN. Tenth Quarterly Report on the Work of the RSC, C.308.M..117.1926.II. Geneva, June 1st, 1926.

26. N. H. Αναγνωστόπουλου, *Ο Κάμπος των Σερρών*, Αθήνα, 1937, σσ. 160-163.

27. Κ. Κωστή, *Αγροτική οικονομία και Γεωργική Τράπεζα. Όψεις της Ελληνικής Οικονομίας στον Μεσοπόλεμο 1919-1928*, Αθήνα 1987.

των κατοίκων που ήταν εντελώς απροστάτευτοι.

Οι τοπογραφικές και οικολογικές ιδιαιτερότητες της λεκάνης του Στρυμόνα ο οποίος πλημμύριζε συχνά έθεταν σοβαρούς περιορισμούς στην προσπάθεια για βελτίωση της αγροτικής παραγωγής και απείλησαν να ανατρέψουν το εποικιστικό πρόγραμμα στην περιοχή, για το οποίο είχαν δαπανηθεί μεγάλα ποσά. Από τις πλημμύρες του Στρυμόνα σχηματίζονταν πολυάριθμα έλη στον κάμπο όπου τα στάσιμα νερά ήταν μόνιμες νοσογόνες εστίες και η ελονοσία ενδημική. Μετά την άφιξη των προσφύγων η μεγάλη συγκέντρωση των ατόμων, η κατανάλωση ύδατος από πηγές αμφιβόλου ποιότητας ήταν πρόσθετοι επιβαρυντικοί παράγοντες για την εξάπλωση της ασθένειας²⁸.

Από το 1926 στην περιοχή των Σερρών άρχισε να γίνεται όλο και πιο αισθητό ότι η επιτυχής έκβαση του προγράμματος εποικισμού κινδύνευε να ανατραπεί εξαιτίας της στενότητας της γης, των τοπογραφικών χαρακτηριστικών των περιοχών εγκατάστασης, της υψηλής νοσηρότητας που επηρέαζε την υγεία και την ικανότητα προς εργασία των παραγωγών και της υψηλής θνησιμότητας του πληθυσμού²⁹. Η συγκέντρωση μεγάλου αριθμού εποίκων σε πολλές περιοχές είχε διαψεύσει τις προσδοκίες των γηγενών να οικειοποιηθούν μεγάλες εκτάσεις από τις πρώην μουσουλμανικές γαίες και οδηγήσει ακόμη και σε αιματηρές συγκρούσεις³⁰. Η έλλειψη γαιών ήταν τόσο μεγάλη ώστε σε πολλούς προσφυγικούς οικισμούς η μέση έκταση ενός γεωργικού κλήρου, ο οποίος αποτελούνταν τόσο από καλλιεργήσιμες όσο και από ακαλλιέργητες γαίες, είχε περιοριστεί σε λιγότερο από 35-30 στρέμματα. Οι χαμηλές στρεμματικές αποδόσεις σε συνάρτηση με τα προβλήματα που δημιούργησε η συγκέντρωση μεγάλου αριθμού εποίκων σε πολλές αγροτικές περιοχές, καθώς και έλλειψη κατάλληλων γαιών για την αποκατάσταση των αγροτών προσφύγων υποχρέωσαν την πολιτεία να αναλάβει την εκτέλεση των μεγάλων αρδευτικών έργων στην πεδιάδα της Θεσσαλονίκης και σε εκείνη των Σερρών- Δράμας.

Η Ε.Α.Π. ανέφερε το 1926 ότι ήταν αδύνατον να εγκαταστήσει τις 8.000 οικογένειες αγροτών προσφύγων, που παρέμεναν χωρίς εργασία στις πό-

---

28. Το 1929 σημειώθηκε η μεγαλύτερη προσβολή ελονοσίας στο νομό. Το 90% των κατοίκων όλου του κάμπου είχαν προσβληθεί από την ασθένεια (σύμφωνα με τα στοιχεία της Στατιστικής Υπηρεσίας Εθνικής Οικονομίας). Το 1932 το ποσοστό των νοσούντων από ελονοσία κυμάνθηκε μεταξύ 40% και 50%. Μόνο μετά το 1933 μειώθηκε στο 10% περίπου, λόγω των αντιπλημμυρικών και αποξηραντικών έργων και της ευρείας χρήσης κινίνης. Οι θάνατοι από ελονοσία ήταν 143,44 σε 1.000 θανάτους και 36,8 σε 1.000 κατοίκους. Τα στοιχεία προέρχονται από Έκθεση του Νομιάτρου Σερρών και δημοσιεύονται στο Σ. Κοταμανίδη, *Ωδή στον ποταμό Στρυμόνα*, Σέρρες 1984, σ. 50.

29. C.110.M.51.1926.II Geneva, March 1st, 1926: Ninth Quarterly Report on the Work of the RSC, σ. 5.

30. E. Kontogiorgi, *Population Exchange*, ό.π.

λεις, εάν η κυβέρνηση δεν τις παραχωρούσε νέες εκτάσεις³¹. Η υψηλή νοσηρότητα και θνησιμότητα λόγω της ελονοσίας αποδεκάτιζε τους πρόσφυγες και αύξησε την τάση για έξοδο προς τις πόλεις. Η κινητικότητα που χαρακτηρίζει τους αγροτικούς πληθυσμούς αυτά τα χρόνια ήταν ιδιαίτερα υψηλή στην περιοχή των Σερρών.

Στην έκθεση που υπέβαλε στην Κοινωνία των Εθνών ο Πρόεδρος της Ε.Α.Π. τον Αύγουστο του 1926 υπογράμμισε ότι ενώ σε άλλες περιοχές της Μακεδονίας η παραγωγή ήταν καλή, στις πεδιάδες του Στρυμόνα και του Αξιού είχαν προκληθεί σημαντικές απώλειες στη σοδειά εξαιτίας των πλημμυρών που είχαν καλύψει μεγάλες εκτάσεις καλλιεργημένης γης³². Πρόσθεσε δε ότι για να συγκρατηθεί ο πληθυσμός στην ύπαιθρο και να περιοριστεί η έξοδος προς τις πόλεις ήταν ανάγκη να υλοποιηθούν από την κυβέρνηση τα σχέδια για τα παραγωγικά έργα³³. Η κυβέρνηση για να αντιμετωπίσει το κοινωνικό πρόβλημα και να αυξήσει το μέγεθος του κλήρου των παραγωγών, ώστε να γίνει βιώσιμος, έπρεπε να εξασφαλίσει το αναγκαίο κεφάλαιο και να επισπεύσει την εκτέλεση των εγχειοβελτιωτικών έργων.

Το 1928 προκλήθηκαν καταστροφές σε όλες τις πεδιάδες της Μακεδονίας εξαιτίας των χιονοπτώσεων και των καταιγίδων που διήρκεσαν μέχρι την άνοιξη. Τη χρονιά αυτή οι πλημμύρες του Στρυμόνα και των παραποτάμων του κατέστρεψαν τις καλλιέργειες στη μεγαλύτερη έκταση των πεδιάδων των Σερρών και του Σιδηροκάστρου και απείλησαν τη ζωή των κατοίκων σε πολλούς οικισμούς. Ο πρόεδρος της Ε.Α.Π. Charles B. Eddy έγραφε στην έκθεσή του προς την ΚτΕ ότι οι περισσότεροι από τους πρόσφυγες αγρότες στις παραπάνω πεδιάδες δεν θα είχαν καθόλου σοδειά, καθώς τα χωράφια τους είχαν μετατραπεί σε έλη, και διατύπωνε τους φόβους του ότι δεν θα μπορούσαν να σπείρουν ούτε το φθινόπωρο. Συγχρόνως με αφανισμό απειλούνταν και τα ζώα που είχαν χορηγηθεί στους πρόσφυγες, επειδή μεγάλες εκτάσεις βοσκών είχαν κατακλυστεί με λάσπη, άμμο και άλλα υλικά. Εξαιτίας της ανόδου της στάθμης των ποταμών Αλιάκμονος, Αξιού και Στρυμόνα 160 αγροτικοί οικισμοί στη Μακεδονία ήταν κατεστραμμένοι ολοκληρωτικά ή εν μέρει, ενώ πάνω από 100.000 στρέμματα καλλιεργημένων αγρών

31. LN. Tenth Quarterly Report on the Work of the RSC, C.308.M.117.1926.II. Geneva, June 1st, 1926, Robert W.Graves, Acting President.

32. LN. Eleventh Quarterly Report of the RSC, C.475.M..189.1926.II. Geneva, August 31, 1926.

33. Ως το 1926 είχαν χορηγηθεί στην ΕΑΠ 5.416.239 στρέμματα στη Μακεδονία (1.864.667 μη καλλιεργήσιμες γαίες) και είχαν εγκατασταθεί 116.391 οικογένειες (429.990 άτομα). Ο πραγματικός αριθμός των εγκατασταθέντων, όπως ανέφερε ο Πρόεδρος της ΕΑΠ, ήταν στην πραγματικότητα μικρότερος, γιατί το 1926 αρκετές οικογένειες εγκατέλειψαν τα κτήματα που τους είχαν χορηγηθεί και μετακινήθηκαν προς τις πόλεις, βλ. LN. Ninth Quarterly Report on the Work of the RSC, C.110.M..51.1926.II. Geneva, March 1st, 1926.

είχαν εξαφανιστεί κάτω από τα νερά. Η καταστροφή ήταν μεγάλη, ύψους τουλάχιστον 70 εκατομμυρίων δραχμών³⁴. Ο Eddy, επιπλέον, ανέφερε στην έκθεσή του ότι οι πλημμύρες της συγκεκριμένης χρονιάς ήταν σοβαρότερες από κάθε άλλης και είχαν φέρει σε άκρα απόγνωση και απελπισία όλους τους αγρότες στη Μακεδονία, γηγενείς και πρόσφυγες. Στις περιοχές που επλήγησαν, και ιδιαίτερα στην περιοχή του Στρυμόνα υπήρχε αναβρασμός και οι κάτοικοι απαιτούσαν να εκτελεστούν άμεσα τα έργα για να διευθετηθεί η ροή των ποταμών. Τέλος, μετά τη διαπίστωση ότι η κυβέρνηση είχε εξετάσει σοβαρές προτάσεις για να αντιμετωπισθεί το πρόβλημα ανέφερε: «... έργα τέτοιας κλίμακας ακόμη και με τις καλύτερες συνθήκες θα χρειαστούν τουλάχιστον πέντε χρόνια για να ολοκληρωθούν, και εν τω μεταξύ το άμεσο μέλλον των προσφυγικών οικισμών μας που έχουν υποστεί σοβαρές ζημιές από τις πλημμύρες παραμένει ένα πιεστικό πρόβλημα»³⁵.

Στην επόμενη έκθεση ανέφερε ότι πολλές οικογένειες αγροτών προσφύγων από τις πληγείσες περιοχές που ήταν έτοιμοι να εγκαταλείψουν τους οικισμούς και τα χωράφια τους και να πάνε στις πόλεις πείσθηκαν να παραμείνουν μόνο με τη συντονισμένη παρέμβαση των πολιτικών, στρατιωτικών αρχών και της Ε.Α.Π., η οποία υποσχέθηκε ότι θα ληφθούν άμεσα μέτρα. Ειδική επιτροπή συστάθηκε για να εκτιμήσει το μέγεθος της καταστροφής. Η Ε.Α.Π. για να ενισχύσει τους πληγέντες πρόσφυγες διέθεσε το σημαντικό ποσό των 17.143.000 δρχ. ενώ η κυβέρνηση ανέλαβε να βοηθήσει γηγενείς και πρόσφυγες αδιακρίτως. Οι αγρότες έλαβαν οικονομική ενίσχυση 150 δραχμές για κάθε στρέμμα που είχαν καλλιεργήσει υπό τύπον άτοκου δανείου αποπληρωτέου σε τρία χρόνια.

Για την αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων είχαν γίνει εξαιρετικά υψηλές δαπάνες και είχε επιβαρυνθεί ο δημόσιος προϋπολογισμός. Η κυβέρνηση, για να μην ανατραπεί το εποικιστικό της έργο και αναπτυξιακό πρόγραμμα ήταν αναγκαίο να εξασφαλίσει τα απαραίτητα κεφάλαια και να προβεί στην εκτέλεση των εγγειοβελτιωτικών και αποξηραντικών έργων. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στον προεκλογικό λόγο που εκφώνησε στη Θεσσαλονίκη το καλοκαίρι του 1928 τόνισε ότι παράλληλα με την ολοκλήρωση των έργων του Αξιού που είχαν ξεκινήσει, ήταν επείγουσα ανάγκη να αρχίσουν αμέσως και τα εγγειοβελτιωτικά έργα στις πεδιάδες του Στρυμόνα και τα έλη των Φιλίππων, όχι μόνο για τα ευεργετικά αποτελέσματα που θα είχαν για την υγεία των κατοίκων και την παραγωγή «αλλά κυρίως διότι η αποκατάσταση τόνων εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων εις την Μακεδονίαν εδημιούργησε ζήτημα στενότητας γης, το οποίον πρέπει να θε-

34. Σύμφωνα με τις πρώτες πληροφορίες, είχαν καταστραφεί 75.000 στρέμματα καλλιεργημένων αγρών εξαιτίας των πλημμυρών και οι ζημιές ήταν άνω των 52 εκατομμυρίων δραχμών.

35. Αρχείο της ΚτΕ, C.406.M128.1928.II Geneva, August 22nd, 1928: Nineteenth Quarterly Report of the RSC.

ραπευθή όσον το δυνατόν ταχύτερον, δια να είμεθα βέβαιοι ότι οι εγκατασταθέντες εκεί γεωργοί πρόσφυγες θα μείνουν πράγματι ως γεωργοί και ότι δεν θα συρρεύσουν ολίγον κατ' ολίγον εις τας πόλεις δια να επιδοθούν εις παρασιτικά επαγγέλματα. Πολλάκις ο κλήρος του γεωργού εις την Μακεδονίαν περιορίζεται εις 12-15 στρέμματα. Γνωρίζετε αν είνε δυνατόν τόση γη να επαρκέση δια την αποτελεσματικήν αποκατάστασιν μιας γεωργικής οικογενείας»³⁶.

Λίγους μήνες μετά την πανηγυρική εκλογή του Βενιζέλου στις εκλογές του 1928 η κυβέρνηση εξασφάλισε το αναγκαίο δάνειο για τη χρηματοδότηση υδραυλικών έργων, αντιπλημμυρικών, αποξηραντικών και αρδευτικών, στις πεδιάδες του Στρυμόνα και των Φιλίππων. Το έργο προϋπολογίστηκε σε 19.000.000 λίρες στερλίνες περίπου και ανατέθηκε στις συνεργαζόμενες εταιρείες John Monks and Sons και Ulen and Co. με σύμβαση που συνομολογήθηκε την 8^η Δεκεμβρίου 1928. Η επικύρωση της συμφωνίας, η οποία ρύθμιζε το πολεμικό χρέος της χώρας προς την Αμερική, εξασφάλισε τους απαραίτητους όρους για τη συμπλήρωση του έργου της Επιτροπής Αποκατάστασης και τη ρύθμιση του προβλήματος των πολεμοπαθών στο νομό Σερρών. Στον απολογισμό του κυβερνητικού του έργου για τους πρώτους εννέα μήνες της διακυβέρνησής του ο πρωθυπουργός Βενιζέλος αφού εξέφρασε τη λύπη του γιατί δε μπόρεσε να επισκεφθεί προσωπικά τους πλημμυροπαθείς και τους απέστειλε «χαιρετισμόν συμπαθείας εκ μέρους του κράτους» δήλωσε ότι η κυβέρνησή του, που κατέβαλε κάθε δυνατή προσπάθεια για να βοηθηθούν οι πλημμυροπαθείς και να επαναληφθεί η σπορά σε όσα μέρη είχε καταστραφεί από τις πλημμύρες, θα λάμβανε κάθε μέτρο για την επίλυση των προβλημάτων στις πεδιάδες της Ανατολικής Μακεδονίας³⁷.

Με τα εγγειοβελτιωτικά έργα θα αποτρέπονταν οι πλημμύρες και θα εξυγιαίνονταν οι ελώδεις περιοχές. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις θα απέδιδαν στην καλλιέργεια 3.673.000. στρέμματα για να εγκατασταθούν πρόσφυγες και ακτήμονες. Με την συστηματική εκμετάλλευσή τους θα αυξανόταν η γεωργική παραγωγή και θα μειωνόταν το έλλειμμα του ισοζυγίου πληρωμών της χώρας. Παράλληλα θα αντιμετωπιζόταν το πρόβλημα της ανεργίας που είχε διογκωθεί με την άφιξη των προσφύγων. Παρόλο που η ανάγκη για την εκτέλεση των έργων αυτών είχε επισημανθεί πολύ νωρίτερα και είχε

36. Το απόσπασμα είναι από τον προεκλογικό λόγο του Βενιζέλου στα Ιωάννινα, στις 4 Αυγούστου 1928 όπως αναδημοσιεύεται στο Στ. Στεφάνου (επιμ.), *Τα κείμενα του Ελευθερίου Βενιζέλου*, Λέσχη Φιλελευθέρων-Μνήμη Ελευθ. Βενιζέλου, Αθήνα 1983, τ. Γ, σ. 472. USNA, National Archives, Washington, DC: State Department files: 868.00 B: 868.48/942

37. «Οι προεκλογικοί του [Βενιζέλου] λόγοι για τις γερουσιαστικές εκλογές. -Απρίλιος 1929. Από το λόγο στη Θεσσαλονίκη (7 Απριλίου), αναδημοσίευση από την εφημ *Ελεύθερον Βήμα* (8-9/4/1929), στο Στ. Στεφάνου (επιμ.), *Τα κείμενα του Ελευθερίου Βενιζέλου. Η ζωντανή Ιστορία της δραματικής περιόδου του έθνους 1909-1936*, Λέσχη Φιλελευθέρων-Μνήμη Ελευθ. Βενιζέλου, Αθήνα 1983, τ. Γ, σ. 543.

γίνει προγραμματισμός από τις προηγούμενες κυβερνήσεις, η κυβέρνηση Βενιζέλου ήταν εκείνη, η οποία μετά το 1928 εξασφάλισε τους αναγκαίους πόρους, μέσω νέων δανείων και συμβάσεων για την προώθηση και ολοκλήρωσή τους. Τα έργα συμπληρώθηκαν με την κατασκευή οδικών δικτύων και υποδομών και με μέτρα για την καταπολέμηση της ελονοσίας.

Η κυβέρνηση Βενιζέλου, παρά την ισχυρή κοινοβουλευτική πλειοψηφία που είχε εξασφαλίσει μετά τις εκλογές, δεν ήταν εύκολο να αναλάβει την εκτέλεση των αποξηραντικών και αρδευτικών έργων στις πεδιάδες Σερρών και Δράμας, γιατί το θέμα των δημοσίων δαπανών για την εκτέλεση δημοσίων έργων τόσο μεγάλης κλίμακας συνδεόταν στενά με το δόγμα του ισοσκελισμένου προϋπολογισμού σε όλη την μεσοπολεμική περίοδο. Καθώς μετά το 1922 το εμπορικό ισοζύγιο της Ελλάδας ήταν μόνιμα ελλειμματικό, η υλοποίηση της εξαγγελίας για τα δημόσια έργα προσέκρουε στις απόψεις των φορολογούμενων αστών και των υποστηρικτών της νεοκλασικής θεωρίας που υποστήριζαν τη συγκράτηση των εξόδων από το κράτος. Έτσι παρόλο που η πίεση για δημόσιες δαπάνες με σκοπό την αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων ήταν έντονη, πολλοί φιλελεύθεροι οικονομολόγοι και εκπρόσωποι των τεχνικών και κοινωνικών επαγγελματιών προέβαλαν αντιστάσεις που ήταν ανάγκη να καμφθούν³⁸. Επιπλέον, κατά τη μεσοπολεμική περίοδο ούτε ο διεθνής περίγυρος ήταν ευνοϊκός για τη διενέργεια δημοσίων έργων³⁹.

Το ζήτημα των παραγωγικών έργων, όμως, είχε άμεση συνάρτηση με το ευρύτερο εγχείρημα του αστικού εκσυγχρονισμού κατά τη βενιζελική περίοδο. Ο Βενιζέλος στήριζε κυρίως στον τομέα της αγροτικής οικονομίας τις προσδοκίες του για την αναμόρφωση της ελληνικής οικονομίας και την κοινωνική μεταρρύθμιση. Η ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας το 1929 και η σημαντική αύξηση των κεφαλαίων για την εξυπηρέτηση της αγροτικής πίστης από τον πρώτο χρόνο της λειτουργίας της (1930) εξυπηρετούσε την κυβερνητική επιλογή για προστασία της γεωργίας⁴⁰. Η υλοποίηση των μεγάλων παραγωγικών έργων θα επέτρεπε την αξιοποίηση του αγροτικού δυναμικού, θα εξασφάλιζε απασχόληση και θα μείωνε την ανεργία δίνοντας

---

38. Μ. Ψαλιδόπουλου, *Η κρίση του 1929 και οι Έλληνες οικονομολόγοι. Συμβολή στην ιστορία της Οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1989, σσ. 124-127 και 361.

39. Όπως αναφέρει ο Μ. Ψαλιδόπουλος, *Η κρίση του 1929...*, σ. 361 στην Αγγλία η διάθεση δημοσίων πόρων από την Τοπική Αυτοδιοίκηση για έργα μικρής κλίμακας είχε προκαλέσει ευρεία συζήτηση για τη σκοπιμότητα τους σε κοινοβουλευτικές επιτροπές, επιστημονικούς κύκλους και στον Τύπο.

40. Για την οικονομική πολιτική της περιόδου βλ., μεταξύ άλλων, Κ. Κωστή, *Αγροτική Οικονομία και Γεωργική Τράπεζα. Όψεις της ελληνικής οικονομίας στο Μεσοπόλεμο (1919-1928)*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1987, σσ. 248-257 και Μ. Mazower, *Greece and the Interwar Economic Crisis*, Οξφόρδη 1987.

διέξοδο στο οξύ δημογραφικό πρόβλημα που είχε δημιουργηθεί από την πλημμυρίδα των προσφύγων. Επιπλέον, η αύξηση της παραγωγικότητας, και επομένως του εθνικού προϊόντος από τον γεωργικό τομέα, θα επέτρεπε μια δικαιότερη κατανομή του πλούτου εξασφαλίζοντας έτσι την κανονική λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος. Στο παρακάτω απόσπασμα από το λόγο που εκφώνησε ο Βενιζέλος στα μέλη της «Φιλελεύθερης Νεολαίας» στις αρχές του 1929 δηλώνεται εύγλωττα το όραμά του. «Αλλ' εάν αυξήσωμεν το εθνικόν εισόδημα και επιτύχωμεν συγχρόνως την δικαιότεραν κατανομήν του, η οικονομική θέσις των σήμερον απορωτέρων θα βελτιωθή κατά τρόπον περισσότερον πάγιον. Διά τούτο και η σημερινή κυβέρνησις έστρεψεν όλην την προσοχήν της εις την εξασφάλισιν της αυξήσεως του εθνικού εισοδήματος δια της αυξήσεως παντός είδους παραγωγής και προ πάντων της γεωργικής, από την οποίαν ημπορούμεν να συγκομίσωμεν αμεσώτερα και μεγαλειότερα αποτελέσματα»⁴¹.

Η υλοποίηση των παραγωγικών έργων, η απελευθέρωση εδαφών και η ολοκλήρωση της αποκατάστασης ακτημόνων και προσφύγων, θα συντελούσε στην επίτευξη και ενός άλλου εθνικού στόχου. Ο γεωργικός πληθυσμός των βορείων επαρχιών θα καθίστατο σε συντομότερο χρόνο ομοιογενής και η Ελλάδα θα γινόταν παράγοντας ειρήνης στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου. Ο Βενιζέλος τόνιζε σε άλλη ομιλία του: «Με την μεγαλειότεραν αυτήν απόδοσιν της γεωργικής μας παραγωγής και με την ανάπτυξιν του γεωργικού πλούτου, την οποίαν θα μας φέρη η εκτέλεσις των αποξηραντικών και αρδευτικών έργων του Αξιού και του Στρυμόνος, η Ελλάς θα κατορθώση όχι μόνον να διαθρέψη επαρκώς τον σημερινόν αγροτικόν της πληθυσμόν, αλλά και να εγκαταστήση γεωργικώς ένα μεγάλο μέρος του φυσικώς αυξανομένου πληθυσμού της [...] Όταν ο γεωργικός πληθυσμός μας κατορθώση, δια της επιστημονικωτέρας καλλιέργειας της γης, να ευημερήση θα αποκτήσωμεν τοιουτοτρόπως το στερεώτερον έρεισμα και του κοινωνικού και του πολιτικού μας καθεστώτος και η Ελλάς, προαγομένη εις οικονομικήν ευημερίαν, θα δυνηθή όχι μόνον να αναπτύξη όλας τας ηθικάς και ψυχικάς δυνάμεις της, αλλά και να γίνη σπουδαιότερος καθ' ημέραν παράγων ειρήνης εις την Εγγύς Ανατολήν»⁴².

Η σύναψη νέων δανείων από την κυβέρνηση Βενιζέλου για την ολοκλήρωση των παραγωγικών έργων και την ανάληψη νέων, όπως τα έργα

41. «Ομιλία του [Βενιζέλου] προς τα μέλη της «Φιλελεύθερης Νεολαίας», στις 18 Φεβρουαρίου του 1929», όπως αναδημοσιεύεται στο Στ. Στεφάνου (επιμ.), *Τα κείμενα του Ελευθερίου Βενιζέλου*, Λέσχη Φιλελευθέρων-Μνήμη Ελευθ. Βενιζέλου, Αθήνα 1983, τ. Γ, σ. 535.

42. «Οι προεκλογικοί του [Βενιζέλου] λόγοι για τις γερουσιαστικές εκλογές. -Απρίλιος 1929. Από το λόγο των Γιαννιτσών. Η Ανάπτυξις της Γεωργίας» στο Στ. Στεφάνου (επιμ.), *Τα κείμενα του Ελευθερίου Βενιζέλου*, Λέσχη Φιλελευθέρων-Μνήμη Ελευθ. Βενιζέλου, Αθήνα 1983, τ. Γ, σσ. 550-1.

στο νομό Σερρών, προκάλεσε τις αντιδράσεις και την κριτική των συντηρητικών οικονομολόγων. Με την ίδρυση του Τεχνικού Επιμελητηρίου της Ελλάδος (Τ.Ε.Ε.) το 1932, το θέμα των παραγωγικών έργων συζητήθηκε σε διάφορες εκδηλώσεις που οργανώθηκαν από τους τεχνικούς επιστήμονες και στις οποίες συμμετείχαν εκπρόσωποι του επιστημονικού και πολιτικού κόσμου καθώς και ο πρωθυπουργός Ε. Βενιζέλος⁴³.

Οι ομιλητές που άσκησαν κριτική στην πολιτική της Οικουμενικής κυβέρνησης και της κυβέρνησης Βενιζέλου για τις τέσσερις συμβάσεις που είχαν υπογράψει για την εκτέλεση των παραγωγικών έργων, ύψους 83.524.000 δολαρίων συνολικά, εξέφρασαν τις αντιρρήσεις τους για τη διόγκωση του κρατικού παρεμβατισμού στην οικονομία. Υποστήριξαν ότι η δανειακή επιβάρυνση του κράτους και η αύξηση της φορολογίας θα στερούσαν την κοινωνία από πολύτιμα κεφάλαια και θα είχαν δυσμενείς επιπτώσεις για τη δράση των υφιστάμενων ιδιωτικών παραγωγικών δυνάμεων. Επίσης ήταν επιφυλακτικοί για το αν η μελλοντική απόδοση των έργων θα κάλυπτε τις απαιτούμενες δαπάνες και επικριτικοί γιατί δεν είχε γίνει εκ των προτέρων ολοκληρωμένος προγραμματισμός για την ολοκλήρωση και τη συντήρηση των έργων, καθώς και για τον τρόπο διάθεσης και εκμετάλλευσης των εδαφών ώστε να υπάρχουν εγγυήσεις για την αύξηση της παραγωγής και του εθνικού εισοδήματος. Τέλος, αμφισβήτησαν την ίδια την έννοια του όρου «παραγωγικά έργα» επειδή στα κρατικά έργα οι αποφάσεις συνήθως λαμβάνονται με κοινωνικά κριτήρια και όχι με ιδιωτικοοικονομικά και επομένως δεν μπορεί να ρυθμιστεί η παραγωγικότητά τους από τους οικονομικούς νόμους⁴⁴.

Ο πρωθυπουργός Ε. Βενιζέλος, ο οποίος πίστευε ότι το κράτος δεν πρέπει να λειτουργεί με ιδιωτικοοικονομικά κριτήρια υπερασπίστηκε την επιλογή της κυβερνήσεως του για την υλοποίηση των έργων τονίζοντας ότι με την ολοκλήρωση των έργων και την αύξηση της γεωργικής παραγωγής θα αυξάνονταν οι εξαγωγές γεωργικών προϊόντων, θα επέρχονταν εξισορρόπηση του εμπορικού ισοζυγίου και νομισματική σταθεροποίηση και θα δημιουργούνταν εν τέλει ευνοϊκές συνθήκες και για το ιδιωτικό κεφάλαιο⁴⁵.

Ο Θ. Γ. Γενιδουνιάς στην έκθεσή του προς το Α.Ο.Σ. για τα υδραυλικά

---

43. Αναλυτική παρουσίαση των εκτιμήσεων για την επίδραση των παραγωγικών έργων στην οικονομία κατά τις ομιλίες στις εκδηλώσεις του ΤΕΕ στο Μ. Ψαλιδόπουλου, *Η κρίση του 1929 και οι Έλληνες οικονομολόγοι: συμβολή στην ιστορία της οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1989.

44. Τις απόψεις αυτές εξέφρασαν ο Γ. Πεσμαζόγλου, βουλευτής του Λαϊκού Κόμματος και μετέπειτα υπουργός, ο Σ. Κωστόπουλος, και ο Κ. Γεωργικόπουλος. Τα επιχειρήματά τους θεμελιώθηκαν στις θέσεις της νεοκλασικής θεωρίας για την όσο το δυνατόν περιορισμένη δράση του δημοσίου που εξέφραζε ο καθηγητής Ξ. Ζολώτας, *ό.π.*

45. *Ό.π.*, σ.σ. 365-66.

έργα στις πεδιάδες Σερρών και Δράμας υπογράμμισε ότι όλοι οι ειδικοί μηχανικοί και γεωπόνοι, ξένοι και Έλληνες, που μελέτησαν σε διάστημα μίας εικοσιπενταετίας τη σκοπιμότητα της κατασκευής των έργων Σερρών-Δράμας και τα ζητήματα της αποδόσεως τους, εκφράστηκαν ευνοϊκότατα για τα αποτελέσματά τους «και υπό αυτάς έτι τας πρωτογόνους σημερινάς μεθόδους καλλιεργείας τη εξαιρέσει των εκ της πολιτικής επηρεασθεισών γνωμών»⁴⁶.

Συγκεφαλαιώνοντας, η διάθεση πόρων για τη προστασία της γεωργίας, ιδίως στις Νέες Χώρες, είχε πέραν των οικονομικών και κοινωνικών επιδιώξεων που αναφέρθηκαν και πολιτικούς και εθνικούς στόχους οι οποίοι υπερίσχυσαν των οικονομικών επιχειρημάτων όσων αντιστρατεύονταν τη δημόσια παρέμβαση στην οικονομία και αμφισβητούσαν την επενδυτική σκοπιμότητα και τα αποτελέσματα των παραγωγικών έργων στην οικονομία. Η εκμετάλλευση εξάλλου των γεωργικών πηγών, το «ρίζωμα» των προσφύγων στη γη των «Νέων χωρών» και η «πύκνωση των αγροτικών πληθυσμών» θεωρούνταν ζήτημα μείζονος εθνικής σημασίας στο μεσοπόλεμο⁴⁷. Η κυβέρνηση επιδίωξε να εξασφαλίσει την ευρύτερη κοινωνική συναίνεση για τη διατήρηση της δημοκρατίας και να συγκρατήσει τους πρόσφατα αποκατασταθέντες πρόσφυγες και ακτήμονες μικροϊδιοκτήτες καλλιεργητές στην επαρχία για να αποτρέψει τη ριζοσπαστικοποίηση των αποροτέρων τάξεων. Για το λόγο αυτό μπορούμε να κατανοήσουμε τη στάση των εμπειρογνομόνων της ΚτΕ και των άλλων δανειστών της Ελλάδας οι οποίοι, ενώ θα ήταν αναμενόμενο -σύμφωνα με τις κρατούσες κατά τη μεσοπολεμική περίοδο αντιλήψεις για το ρόλο του δημοσίου - να είναι επιφυλακτικοί ως προς την επενδυτική σκοπιμότητα των παραγωγικών έργων και να συνι-

46. Θ. Γ. Γενιδουιά, Διευθυντή της Εταιρείας Μόνξ-Ούλεν, «Υδραυλικά Έργα των πεδιάδων Σερρών και Δράμας», στο *Η Εκμετάλλευσις των εκ των παραγωγικών έργων αποκαλυπτομένων νέων εδαφών εν Μακεδονία*, Ανώτατον Οικονομικόν Συμβούλιον (12), Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1935, σσ. 88-104.

47. Ας μου επιτραπεί να παραπέμψω στο άρθρο μου Ε. Κοντογιώργη, «Ο Κωνσταντίνος Άμαντος και οι απόψεις του για τη σημασία και τον εκσυγχρονισμό της υπαίθρου», *Δελτίο του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού*, τ. 1ος, Μνήμη Ελευθερίου Πρεβελάκη, Ακαδημία Αθηνών, 1998, σσ. 153-190, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Ενδεικτικό είναι και το ακόλουθο κείμενο «Πάντοτε μεν, αλλ' ιδία εις εποχάς ιστορικάς μεταβατικάς, ως η παρούσα, επιταγή αυτοσυντηρήσεως επιβάλλει εις τους λαούς την αναστερέωσιν, την ενίσχυσιν και την πύκνωσιν των γεωργικών των βάσεων. Αι ρίζαι του έθνους κείνται εις τους αγρούς ... Τοιαύτη πύκνωσις όμως υπό μίαν προϋπόθεσιν μόνον είναι εφικτή: υπό την προϋπόθεσιν της εντατικωτέρας εκμεταλλεύσεως του κεφαλαίου της εθνικής γής, η οποία, επαυξάνουσα το γεωργικόν εισόδημα και τους πόρους της χωρικής οικογενείας, θα επέτρεπε την παρ' αυτής συγκράτησιν επί τόπου εκείνων εκ των μελών της, τα οποία, ως πλεονάζοντα και μη δυνάμενα να διατραφούν εκ του πενιχρού των σήμερον εισοδήματος, καταφεύγουν δι' αναζήτησιν βιοπορισμού εις τας πόλεις», Κ. Ι. Νεύρου, «Η σκαλιστική σιτοκαλλιέργεια εν Ελλάδι κατά το έτος 1935-1936», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, τ.12, Συνεδρία 14/1/1937 (ανεκοινώθη υπό Γ. Κυριακού), σ. 12.

στούν τον περιορισμό των δημοσίων δαπανών, δεν έφεραν προσκόμματα. Απεναντίας οι πρόεδροι της Ε.Α.Π. με τις εκθέσεις που υπέβαλαν στους εμπειρογνώμονες της ΚτΕ προετοίμασαν το έδαφος για την εξασφάλιση των οικονομικών παροχών από ξένους τραπεζικούς οίκους με σκοπό την υλοποίηση των παραγωγικών έργων.

Η επωφελής εκμετάλλευση των αρδευόμενων εκτάσεων στην πεδιάδα των Σερρών αποδείχθηκε εξαιρετικά δύσκολη όχι μόνο εξαιτίας τεχνικών προβλημάτων- σε ορισμένες περιπτώσεις η άρδευση ήταν αδύνατη επειδή δεν είχε γίνει ισοπέδωση του εδάφους - αλλά και για κοινωνικούς και οικονομικούς λόγους. Αρκετοί αγρότες, επειδή δεν διέθεταν προηγούμενη εμπειρία, δεν κατάφεραν να στραφούν σε αρδευτικές καλλιέργειες (ρουζιού και οπωροκηπευτικών-γεώμηλα) που θα τους εξασφάλιζαν ενδεχομένως υψηλότερο εισόδημα⁴⁸. Επίσης επηρεάστηκαν από τη εκτροπή του ρου του Στρυμόνα οι αποδόσεις των καλλιεργειών σε όλη την έκταση της πεδιάδας Σερρών. Στην περίοδο των υψηλών βροχοπτώσεων μεγάλα τμήματα της καλλιεργημένης έκτασης στα χαμηλώματα καλύπτονταν από τα νερά, ενώ όταν υπήρχε ξηρασία το 1/3 των χειμερινών καλλιεργειών δεν έδινε καρπό γιατί τα εδάφη είχαν στερηθεί την υγρασία του ποταμού.

Για να συντηρηθούν τα πεδινά εγγαιοβελτιωτικά έργα της Μακεδονίας το κράτος έπρεπε να εφαρμόσει «ριζοσπαστικά και οριστικά μέτρα υπέρ των ορεινών δασικών, χορτολιβαδικών και των ημι-ορεινών καλλιεργουμένων εδαφών. Τα έργα στην πεδιάδα των Σερρών, όπου είχε αρχίσει να παρατηρείται φθορά νωρίτερα απ' ότι σε άλλες περιοχές χρειάζονταν να υποστηριχθούν με αντιδιαβρωτικά μέτρα, την κρατική υποστήριξη, διότι υπήρχε κίνδυνος να πλημμυρίσουν εκτεταμένες πεδινές εκτάσεις και να κινδυνεύσει όχι μόνο η αγροτική παραγωγή αλλά και η ζωή των καλλιεργητών που κατοικούσαν σε χαμηλά πλινθόκτιστα σπίτια⁴⁹. Τα περισσότερα προβλήματα παρουσιάζονταν στα χωριά που βρίσκονταν στις όχθες της πρώην λίμνης του Αχινού (Αχινός, Ίβηρα, Μαυροθάλασσα, Ευκαρπία, Άγιος Δημήτριος, Ν.Κερδύλια, Τράγηλος, Καστανοχώρι, Πατρίκι κ.α.) όπου μετά τις βροχές αδυνάτιζε η αντίσταση των γύρω αμμόλοφων και παρατηρούνταν ρωγμές στα αναχώματα του Στρυμόνα.

Η εκτέλεση των εγγαιοβελτιωτικών έργων (αποστραγγιστικών, αντιπλημμυρικών και αρδευτικών) απάλλαξε την περιοχή από τη μαστιγα της ελονοσίας και υπήρξε μια καινοτόμος και μεγάλου εύρους προσπάθεια, η οποία προσανατόλισε την παροχή σημαντικών πόρων στον τομέα της γεωργίας. Πραγματοποιήθηκε όμως σε συνθήκες δημοσιονομικής στενότη-

---

48. Ν. Χρ. Σέττα, *Τα μεγάλα παραγωγικά έργα της Μακεδονίας: τεχνο-οικονομική μελέτη: ιστορικών-κριτική-προτάσεις προς θεμελίωσιν των έργων και επωφελεστέραν εκμετάλλευσιν των περιοχών των*, Αθήνα, 1961, σ. 103

49. Γ. Κυριακού, *Δασική πολιτική άλλοτε και τώρα*, Αθήνα 1940, σ. 24.

τας και επιβάρυνε σε σημαντικό βαθμό τη δημοσιονομική και νομισματική ισορροπία.

Από την άλλη η επένδυση κεφαλαίων στον αγροτικό τομέα δεν εγκαινίασε μια περίοδο οικονομικής ευμάρειας ή κοινωνικής ανάδειξης για τον κόσμο της υπαίθρου, τους καλλιεργητές και πολύ λιγότερο τους κτηνοτρόφους. Η πλειονότητα των παραγωγών ήταν - εξαιτίας και της διεθνούς ύφεσης που προκάλεσε η παγκόσμια οικονομική κρίση - σε ιδιαίτερα επισφαλή θέση, υπερχρεωμένοι, με ανεπαρκή αγροτικό κλήρο και σταθερά ελλειμματικό οικογενειακό προϋπολογισμό λόγω των περιορισμένων καλλιεργητικών επιλογών που είχαν. Η γεωργική κρίση στα δύσκολα χρόνια αντανάκλαται στην αδυναμία των παραγωγών να ανταποκριθούν στις οικονομικές τους υποχρεώσεις. Το 1929 το ποσό που συγκέντρωσε η επιτροπή από την καταβολή των χρεών των αγροτών ήταν 12,612,689.54 δρχ. ενώ το αντίστοιχο ποσό για το 1928 ανερχόταν σε 22,038,482.85 δρχ⁵⁰. Για τη συγκράτηση του πληθυσμού η μόνη βιώσιμη λύση έμοιαζε να είναι η παραγραφή των χρεών των αγροτών, την οποία επέλεξε τελικά η μεταξική δικτατορία για να προσεταιριστεί τον αγροτικό κόσμο. Επιπλέον, με την ανταλλαγή των πληθυσμών και τον εποικισμό των πρώην χέρσων εδαφών με πρόσφυγες, οι οποίοι είτε έλαβαν κλήρους κατά την οριστική διανομή των κτημάτων ή κατέλαβαν αυθαιρέτως κτήματα που παρέμεναν ακαλλιεργητα, οι βοσκότοποι περιορίστηκαν σε σημαντικό βαθμό⁵¹. Με την εκτέλεση των μεγάλων παραγωγικών έργων κατά τη δεκαετία του 1930 ελάχιστη έκταση παρέμεινε πλέον για τη βοσκή των ζώων καθώς οι περιοδικά κατακλυζόμενες από τις πλημμύρες και οι παραστρυσμόνιες εκτάσεις αποξηράνθηκαν και αποδόθηκαν στην καλλιέργεια. Μετά την ολοκλήρωση των παραγωγικών έργων και τον εποικισμό του πεδινού χώρου αυξήθηκε η παραγωγή και ανατράπηκε η ισορροπία με τον ορεινό χώρο που σταδιακά περιήλθε σε μαρασμό.

Στη μεσοπολεμική περίοδο δεν υλοποιήθηκαν οι προτάσεις που διατυπώθηκαν από γεωπόνους για την επωφελή εκμετάλλευση των αποδοθεισών γαιών με την εισαγωγή νέων καλλιεργειών που θα οδηγούσαν στην ανάπτυξη της περιοχής. Για παράδειγμα, η πρόταση που έγινε το 1938 για την καλλιέργεια ζαχαροτεύτλων στις πεδιάδες των Σερρών και της Δράμας, όπου η σύσταση του εδάφους ήταν κατάλληλη, και για την παραγωγή ζάχαρης, ενός προϊόντος που εισαγόταν σε μεγάλες ποσότητες και επιβάρυνε σημαντικά το εμπορικό ισοζύγιο, δεν υλοποιήθηκε, παρόλο που υποστηρί-

---

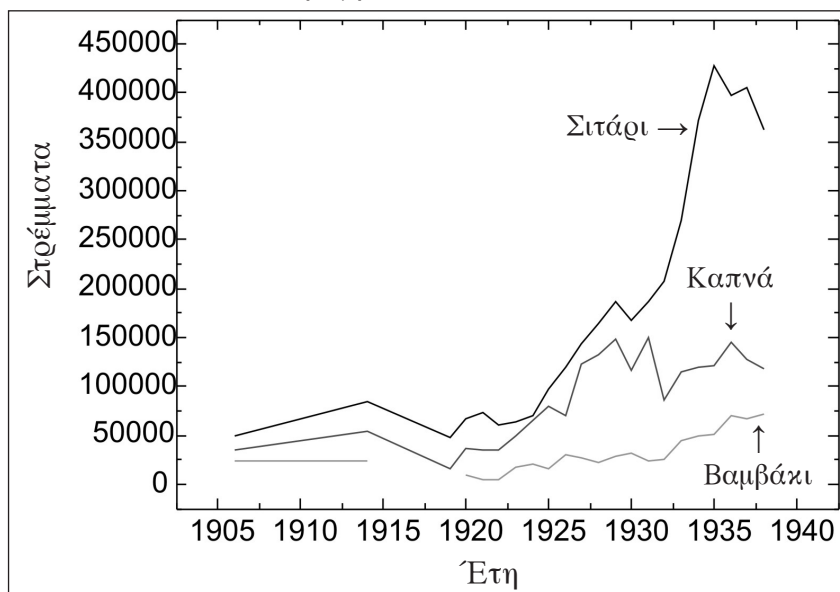
50. Twenty-fifth Quarterly Report of the RSC, C.155.M.66.1930.II. Geneva, March 4th, 1930. Επίσης βλ. C.406.M128.1928.II Geneva, August 22nd, 1928: Nineteenth Quarterly Report of the RSC.

51. Η κτηνοτροφία που ανέκαθεν ασκούσαν σε ευρεία κλίμακα σε όλες τις βόρειες επαρχίες, έχει υποστεί σοβαρή ζημία, εξαιτίας της έλλειψης βοσκοτόπων, εφόσον τα εδάφη που αποτελούσαν τις πρώην βοσκές δόθηκαν στην καλλιέργεια. C.308.M.117.1926.II Geneva, June 1st, 1926: Tenth Quarterly Report on the Work of the RSC, σ. 2-3.

χθηκε από τον υπουργό Γεωργίας⁵². Έτσι δε δημιουργήθηκαν οι όροι που θα εξασφάλιζαν την ανάπτυξη στην περιοχή και της αγρο-τροφικής βιομηχανίας, η οποία θα χρησιμοποιούσε τις εισροές του αγροτικού τομέα και θα απασχολούσε τα πληθυσμιακά πλεονάσματα. Η πολιτική που εφαρμόστηκε κινήθηκε στο πλαίσιο ενός εκσυγχρονισμού που θα επικύρωνε τις εθνικές επιδιώξεις, εδαφικές και ιδεολογικές, και θα είχε το μικρότερο κοινωνικό κόστος.

Το 1932, η υποτίμηση της δραχμής ενίσχυσε τα αποτελέσματα της πολιτικής που είχε υιοθετηθεί από τον Βενιζέλο και τα βενιζελογενή κόμματα και συνέβαλε στην ανάκαμψη του αγροτικού τομέα η οποία διήρκεσε σε όλη τη δεκαετία του 1930. Στο τέλος της δεκαετίας του 1930 η Μακεδονία κατείχε την πρώτη θέση μεταξύ όλων των γεωγραφικών διαμερισμάτων της χώρας τόσο από την άποψη της παραγωγής των βασικών γεωργικών και κτηνοτροφικών προϊόντων όσο και της αξίας της γεωργικής και κτηνοτροφικής παραγωγής⁵³. Τα ευεργετικά αποτελέσματα για την οικονομία έγιναν αισθητά κατά την μεταξική περίοδο και κυρίως μεταπολεμικά.

Διάγραμμα 1. Νομός Σερρών: Καλλιεργηθείσες εκτάσεις με σιτάρι, καπνό και βαμβάκι (1905-1940)

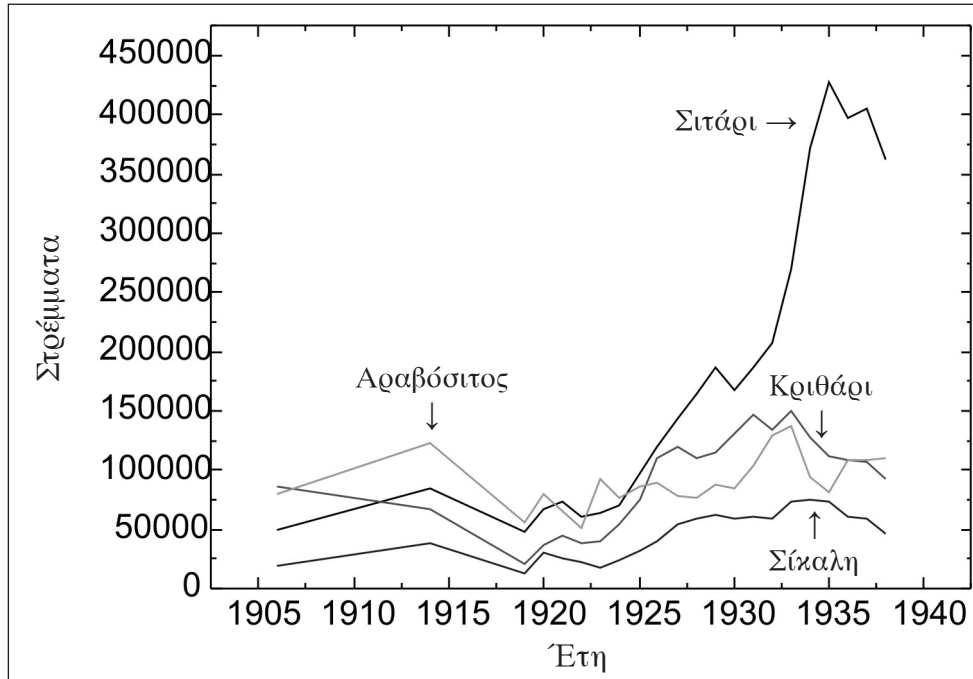

Πηγή: Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, Γεν. Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Τμήμα Β', Ετήσια Γεωργική Στατιστική της Ελλάδος, Αθήνα: Εθν. Τυπογραφείον, έτη 1929 και 1931.

52. Ήδη το 1934, σε περίοδο που η διεθνής τιμή της ζάχαρης κυμαίνεται σε χαμηλά επίπεδα, οι εισαγωγές ζάχαρης απορροφούν 300 εκατ. δρχ.

53. Ν. Χ. Σέττα, *Τα μεγάλα παραγωγικά έργα της Μακεδονίας*, Αθήνα 1961, σ. 5

Διάγραμμα 2. Νομός Σερρών: Καλλιεργηθείσες εκτάσεις με σιτάρι, κριθάρι, αραβόσιτο και σίκαλη (1905-1940)

Πηγή: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γεν. Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Τμήμα Β', Ετήσια Γεωργική Στατιστική της Ελλάδος, Αθήνα: Εθν. Τυπογραφείον, έτη 1929 και 1931.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. Αριθμός και Προέλευση Αγροτών Προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στο Νομό Σερρών 1928

Περιφέρεια	Τόπος Προέλευσης (Οικογένειες)						Σύνολο Οικογένειες
	Μικρά Ασία	Πόντος	Ανατολική Θράκη	Καύκασος	Βουλγαρία	Άλλα μέρη	
Σερρών	2,880	569	3,130	344	443	32	7,398
Φυλλίδος	4,126	3,111	4,400	529	534	85	12,785
Βισαλτίας	2,926	2,172	2,961	210	824	145	9,238
Σιντιγής	701	3,626	2,390	338	174	57	7,286
Σύνολο	3,581	4,195	5,520	682	617	89	36,707

Πηγή: Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Πληθυσμός της Ελλάδος, 15-16 Μαΐου 1928, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1929.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2. Καταμετρηθείσες και διανεμηθείσες εκτάσεις στο νομό Σερρών μέχρι το 1931

Περιφέρειες	Καταμετρηθείσες εκτάσεις		Διανεμηθείσες εκτάσεις	
	Χωριά	Έκταση σε στρ.	Χωριά	Έκταση σε στρ.
Σέρρες	70	970,000	43	373,000
Σιδηρόκαστρο	61	734,000	17	162,700
Σύνολο	131	1,704,000	60	535,700

Πηγή: Γενικά Αρχεία του Κράτους, Αρχείο Τοπογραφικής Υπηρεσίας του Υπουργείου Γεωργίας. Φακ. 80.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3. Οριστικές διανομές κτημάτων στο νομό Σερρών (1927-1937)

Περιφέ- ρειες	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	Σύ- νολο
Νιγρίτα	-	-	-	-	-	5	1	-	3	-	1	10
Σέρρες	-	-	6	13	17	9	18	9	10	6	6	94
Σύνολο	-	-	6	13	17	14	19	9	13	6	7	104

Πηγή: Γενικά Αρχεία του Κράτους, Αρχείο Τοπογραφικής Υπηρεσίας του Υπουργείου Γεωργίας. Φακ. 80.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4. Εκτάσεις της πεδιάδας Σερρών μετά την εκτέλεση των εγχειροβελτιωτικών έργων (σε στρέμματα)

Κατηγορίες γαιών	Πραγματοποιηθείσες εκτάσεις			Προβλεφθείσες
	Μέχρι τέλους 1936	Από 1937 μέχρι 1941	Σύνολο	
Αποκαλυφθείσες	175,000	100,000	275,000	320,000
Προστατευθείσες έναντι πλημμυρών και εξυγιανθείσες	250,000	80,000	330,000	330,000
Αρδεύσιμες	60,000	120,000	180,000	250,000
Σύνολο	485,000	300,000	785,000	900,000

Πηγή: Ν. Χρ. Σέττα, Τα μεγάλα παραγωγικά έργα της Μακεδονίας: τεχνο-οικονομική μελέτη: ιστορικών-κριτική-προτάσεις προς θεμελίωσιν των έργων και επωφελεστέραν εκμετάλλευσιν των περιοχών των, Αθήνα, 1961.

ABSTRACT

ELISAVET KONTOGIORGI

EXPECTATIONS AND LIMITATIONS IN THE IMPLEMENTATION OF THE AGRARIAN POLICY IN SERRES PREFECTURE BETWEEN THE WARS

After the Balkan Wars, and especially in the interwar period, a new era of adaptation began for the Serres area and indeed for all of Macedonia. It was characterised by dramatic changes and a new kind of state intervention at all levels with the aim of standardisation. The Greek state invested economically and politically in its new provinces, which, now cut off from the market of the Ottoman period, tried in their turn to establish their ties with the national centre. It was in the framework of the Liberals' state policy of standardisation that the economic and political aims of the agrarian policy in Serres prefecture were developed in the decade 1922-32. The policy is connected with two events which irrevocably marked the area's profile and development. The first was the exchange of populations and the arrival and rehabilitation of the Greek Orthodox refugees; the second was the execution of the irrigation and land reclamation projects in the Strymonas basin, the major developmental problem that emerged in this period. This paper analyses the processes of agrarian rehabilitation and the focus of the agrarian policy to the extent that it defined the context of agrarian modernisation at the lowest social cost that would serve or validate the national aspirations, whether territorial or ideological.

ΧΟΡΗΓΟΙ:

ISBN: 978-960-86390-8-9